

**“Soʻz turkumlari” mavzusida dars tashkil etishda yangi pedagogik bilimlarni
amaliyotga joriy qilish**

Axmadaliyeva Munojot Axmadjon qizi

Namangan viloyati Toʻraqoʻrgʻon tumani 51-sonli

maktabning ona tili va adabiyot fani oʻqituvchisi

Annotatsiya: Ushbu metodik tavsiyada soʻz turkumlari mavzusida darsni noanʼanaviy tashkil qilish haqida soʻz yuritilib, soʻz turkumlarini tasniflashda 3 asosiy xususiyat (semantik, morfologik va sintaktik)ni nazarga tutgan holda, matn asosida ishlash va bu uslub ahamiyatini yoritilgan.

Kalit soʻzlar: Soʻz turkumlari, matn, tasniflash, soʻz turkumlar soni, taraqqiyot boshqichi.

Soʻz turkumlarining oʻrganish tarixi antik davrlarga borib taqaladi. Oʻsha davr faylasuf, mantiqshunosh va tilshunoslari bu borada ilk marta juda qimmatli fikrlar bildirganlar. Masalan, Arastu soʻz turkumlari sonini 3 ta deb koʻrsatgan va unga ot, feʼl, va bogʻlovchi vositalarni kiritgan. Oradan qariib 12 – 13 asr oʻtgandan keyin, ulugʻ bobokalonimiz Mahmud Koshgʻariy ham soʻz turkumlari sonini 3 ta deb oʻrsatgan. Soʻz turkumlari nazaryasining rivojlanishi, olimlarning bu masala bilan shugʻillana boshlashi barobarida soʻz turkumlari soni ham ortib bordi. Bu holat asosan, 19-20 asrlarda keng taraqqiy etdi. Turli davrlarda soʻz turkumlari turli songa boʻlganligini eʼtirof etish bilan, ushbu maqolada matn bilan ishlashning ahamiyati va yangi uslub bilan ish tutish haqida oʻz fikrlarimizni bayon qilamiz.

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari haqidagi asosiy ilmiy bahslar, avvalo, so'z turkumlari tasnifi, o'zaro munosabati, ajratiluvchi guruhlar soni va ularning tarkibi masalasidir. So'z turkumlari soni va tarkibini aniqlashda so'zlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini nazarda tutish keng tarqalgan. Ammo amaliyotda, asosan, so'zlarni turkumlashda, ularning semantik xususiyatiga tayanish urfga aylangan. So'z turkumlari soni bularning turkumlanish tamoyillari anchadan beri o'rganilib kelindi va kelinmoqda. Lekin har qanday usul ham so'z turkumlarining xolis tasnifini bera olmasligiga qattiq ishongan rus tilshunosi M.N. Peterson so'z turkumlari sonini va ular bilan bog'liq muammolarni matn asosida o'rganishga qaror qiladi va shu maqsadda ulug' rus shoiri A. S. Pushkinning "Belkin hikoyalari" ("Повести Белкина") asarini tanlaydi. Chunki uning yozishicah, hozirgacha rus tilshunosligida ham jahon tilshunosligida so'z turkumlari haqidagi masala o'z yechimini topgan emas. O'z fikrini dalillash uchun M.N. Peterson mashhur fransuz tilshunosi J. Vandirising quyidagi so'zlarini keltiradi: "so'zlarni turkumlash nihoyatda qiyin bo'lgani uchun hozirgacha hech kim so'z turkumlarining manzur bo'larli tasnifini yaratgan emas. An'anaga ko'ra yunon mintiqshunoslari ta'limotlariga borib taqaluvchi fransuz mumtoz (klassik) grammatikasi 10 ta so'z turkumini farqlaydi. Ammo bu tasnif hech qanday tanqidga dosh bera olmaydi: "uni na faqat boshqa tillarga, balki uni yaratgan (yunon) tiliga nisbatan ham tatbiq etib bo'lmaydi" [qarang: J. Vandiri 1937, 139-bet, iqtibos M.N. Petersonniki]. M.N. Peterson 1885 yilning 22-sentyabr kuni Rossiyaning Kerensk, Penza viloyatida dunyoga kelgan. Moskva universitetining tarix-filologiya fakultetini tugatgan. Turli davrlarda turli lavozimlarga ishlagan. U qadimgi va yangi tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan yondashib, zamonaviy filologiya muammolari va yozuvchilar tilini o'rganishga harakat qilgan.

M.N. Peterson Tillarni o'qitishda o'ziga xos metodikadan foydalangan. U boshqalardek tayyor materilalardan emas, balki turli matnlarni o'qish va tahlil qilish yo'lini tutgan. Ushbu ishi bilan yangi uslub yaratib, hech qachon bu uslubdan chetga chiqmagan, va bu o'z samarasini berib, rus tilida yangi stilistika yaratgan.

M.N. Peterson o'zining 1955-yilda “Очасяхречиврусскомязыке” (“Rus tilidagi so'z turkumlari haqida”) nomli maqolasida so'z turkumlari haqidagi masala rus tilishunosligida ham xorij til shunosligida ham yetarli darajada o'rganilmaganini qayd etadi. va olimlarning fikrlari bilan o'z firkrini dalillash uchun olimlarga murojaat etadi:

1. “Rus ilmiy ana'nasida so'z turkumlari tarkibi va tizimi haqidagi masala turlicha hal qilingan.
2. So'z turkumlarini tasniflash shu darajada qiyinki, hozirgacha hech kim ularning qoniqarli tasnifini yaratgan emas, ana'naga ko'ra Yunon mantiqshunoslari ana'nalariga borib taqaluvchi Fransuz mumtoz grammatikasi ularning sonini 10 ta deb ko'rsatadi, biroq bu tasnif ham hech qanday tanqidga dosh bera olmaydi: “uni hatto birinchi marta ishlab chiqqan tillarga nisbatan ham qo'llash qiyin. Biroq mazkur tasnifni batamom to'g'ri kelmaydigan tillarga nisbatan qo'llash qiyin”. Shundan keyin maullif yuqoridagi kabi iqtiboslarni istagancha keltirish mumkinligi haqida yozadi va bu masala yana so'zlarni turkumlarga ajratish masalasi alohida olingan tillar morfologiyasida bu masala yanada qoniqarsiz ekanligini qayd etadi, va o'zining maqola maqsadini yoritib beradi. Bu yerda u asosiy e'tiborini “so'z turkumlari” termini deganda nimani tushunish kerakligini aniqlashda harakat etadi.

Uning yozishicha, “so'z turkumlari” lotincha “partes orationis” terminining yunoncha “μέρητούλόγος” terminining so'zma so'z tarjimasidir. Aslida so'z turkumlari terminini ishlatish yaxshi, u an'anaga muvofiq va o'quvchini chalg'itmaydi. Yangi terminni qo'llashda o'quvchining uni tushunishi doimo kun tartibida turadi. M.N. Peterson mazkur termin haqidagi fikrlarini quyidagicha davom ettiradi. Bu termin ijodkorlari- Aleksandrya grammatikashunoslari “logos” deganda “gap”ni tushunadi. Binobarin, Yunon grammatistlari “μέρητούλόγος” deganda so'zlardan tashkil topgan gaplarni tushunganlar. Demak bu terminning aniq, muqobil ma'nosi M.N.Petersonga ko'ra “gap qismlari” tarzida tushunish kerak. Mana buning bu haqdagi aslida “so'z turkumlari” – bu “gapning qurilish materiali” desa ham bo'ladi. Biroq boshqa tomondan, bu – bir xil o'zgarishlarni, bir xil

shakllarni tavsiflovchi so'zlar guruhlaridir. Yuqoridagilarga asoslanib so'z turkumlarini quyidagicha ta'riflash mumkin: "so'z turkumlari – bu so'zlarning gap yasaydigan (hosil qiladigan) guruhlar, turkumlaridir" Uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichalarini bosib o'tgan so'z turkumlarining ayrimlari oldin boshqalari esa keyinroq paydo bo'lgan. Ular o'zaro turli morfologik, sintaktik va semantik (mazmuniy) munosabatlarda bo'ladi. Ularning tilidagi asosiy vazifasi tushunchalarni umumlashtirishdir [qarang: M.N. Peterson, 1955, 175- bet].

M.N. Peterson haq. Haqiqatan ham bilish jarayoni bevosita abstraktlikka (mavhumlikka) va abstraktlikdan amaliyot tomon bajariladi. Shuning uchun, so'z turkumlari taraqqiyoti tasnifi ham bevosita kuzatishda, matnda qo'llashda o'rganilishi kerak. Hozirgi o'zbek tilida so'z turkumlari soni 12 ta deb ko'rsatilgan bo'lsa-da, bizning tadqiqimiz materiali bo'lgan ushbu hikoyada so'z turkumlari soni o'ntasiga misollar chiqdi. Bundan shunday natija oldikki, so'z turkumlari har matnda turli sonlarda bo'lishi mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'zbek tilida so'zlar 3 asosiy xususiyatiga ko'ra turkumlanadi:

1. Semantik xususiyatlari – so'zlarning mustaqil holda lug'aviy ma'no anglatishi. Bu jihatdan so'zlar narsa-buyumni ifodalovchi so'zlar, belgi bildiruvchi so'zlar, harakat-holatni ifodalovchi so'zlar kabi guruhlarga bo'linadi. Masalan, gul (narsa-buyum nomi), katta (belgi nomi), o'qimoq (harakat nomi) kabi.

2. Morfologik xususiyatlari – so'zlarning umumiy morfologik xususiyatlari.

Masalan: predmet nomini bildiruvchi so'zlar birlik-ko'plik ko'rsata oladi, belgi bildiruvchilar darajalanib kela oladi, fe'llar esa zamonni ifodalay oladi va hokazo.

3. Sintaktik xususiyatlari – so'zlarning gapda qanday gap bo'lagi vazifasida kela olishi.

Odatda, predmetni bildiruvchi so'zlar ko'pincha ega. To'ldiruvchi; harakatni bildiruvchi so'zlar ko'pincha kesim vazifasida keladi [2, 2004, 90-bet].

Demak, so'zlar har uchala belgi – semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlariga ko'ra turkumlarga ajratiladi.

Hozirgi o'zbek tilida 12 ta so'z turkumi mavjud bo'lib, ular yuqorida bayon qilingan 3 asosiy xususiyatga ega bo'lish darajasiga ko'ra, guruhlarga bo'linadi. O'zbek

tilshunosligida so'zlarni turkumlarga ajratishda turli yondashuvlar mavjud, birinch xil tasnifda so'zlarni quyidagi 5 ta guruhga bo'linadi:

1. Mustaqil so'zlar;
2. Yordamchi so'zlar;
3. Modal so'zlar;
4. Undov so'zlar;
5. Taqlid so'zlar.

Ikkinchi xil tasnifda so'zlar ifodalaydigan umumiy ma'nolarga ko'ra bo'linadi:

1. Nomlovchi so'zlar: ot, sifat, son, fe'l va ravish.
2. Yordamchi so'zlar: bog'lovchi, ko'makchi va yuklama.
3. Ifodalovchi so'zlar: undov, modal va taqlid so'zlar.
4. Ko'rsatuvchi so'zlar: olmosh.

Bizga ma'qul ko'ringan tasnif quyidagi guruhlarga bo'linadigan tanifdir:

- 1) Mustaqil so'zlar: ot, sifat, son, fe'l, ravish va olmosh so'z turkumlari.
- 2) Yordamchi so'zlar: ko'makchi, bog'lovchi va yuklama so'z turkumlari.
- 3) Alohida so'zlar: modal, undov va taqlid so'z turkumlari.

Yuqoridagi ko'pincha tasniflarda mustaqil va yordamchi so'z turkumlari ko'zga ko'rinmoqda. Agarchi, bu tasnif ana'naviy tasnif hisoblansa-da, hozirgi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. An'anaviy tasnifda so'z turkumlariga 6 ta so'z turkumi kiritilib, ularda ot so'z turkumi birlamchi va fe'l esa ikkilamchi qutbda qaror topmoqda, lekin ayrim tadqiqotlarda taqlid so'zlar ham mustaqil so'z turkumlariga kiritilib, fe'l so'z turkumi oldinga o'tkazilmoqda. Fe'l barcha so'z turkumlari ichida eng katta, grammatik kategoriyalarga boy, mukammal so'z turkumidir. Biroq ma'lumki, Inson dunyoga kelgach, avvalam bor narsa-buyumlarga duch keladi. Har qanday harakat ham predmet yoki shaxs tomonidan bajariladi. Shunga binoan, bizga ma'quli esa an'anaviy tasnifdir.

Mustaqil so'z turkumi leksik va grammatik ma'noga ega bo'lib, gapning biror bo'lagi vazifasida kela olishi bilan shakl yasash xususiyatida ham egadir. Yordamchi so'zlar esa

leksik ma'no anglatmaydi, morfologik jihatdan ham o'zgarmaydi, gap bo'lagi vazifasida ham kela olmaydi va yasalish xususiyatiga ham ega emas. Modal, undov va taqlid so'zlar esa mustaqil so'zlarga ham, yordamchi so'zlarga ham o'xshamaydi, o'zaro umumiy jihatlari ham yo'q. Shuning uchun, alohida so'z turkumlari deb ataladi. Hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalar o'rganilish bo'yicha ham har xil fikrlar mavjud. An'anaviy tilshunoslikda har bir so'z turkumining grammatik kategoriyalari o'z doirasida o'rganilib kelingan bo'lsa-da, keyingi paytlarda so'z o'zgartiruvchi vositalar – otlardagi kelishik va fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari so'zlarning sintaktik aloqasiga xizmat qiluvchi aloqa-munosabat shakllari deb nomlanib, so'z turkumlaridan tashqarida o'rganilmoqda. Bizningcha, har bir kategoriyaning o'z so'z turkumi doirasida berilishi ma'qul. Chunki har so'z turkumining kategoriyasi o'z so'z turkumi doirasida o'rganilmasligi so'z turkumlarining xususiyatlarini bir butun holda tushunmasligiga va so'z turkumlarini tahlil qilishda qiyinchilik hosil qilishga sabab bo'ladi. Shuning uchun, grammatik kategoriyalarga shakl hosil qiluvchilar va so'z o'zgartiruvchilarga bo'lingan holda har kategoriyaning o'z doirasida o'rganilishi ma'qul.

O'zbek tilida so'z turkumlari, ularning turlari haqida so'z yuritishdan oldin so'z turkumi nimaligini bilib olish zarur. So'zlar lug'aviy ma'nolari, morfologik belgilari va gapda bajaradigan sintaktik vazifalariga ko'ra o'zaro farqlanuvchi turli guruhlariga bo'linadi. So'zlarning lug'aviy va grammatik jihatdan farqlanishiga ko'ra bunday guruhlariga bo'linishi so'z turkumlari deyiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 2005
2. M.Mirzayev, C.Usmonov, I.Rasulov. O'zbek tili. T.,1978
3. O'zbek tili leksikologiyasi. T., 1981.
4. B.Mengliyev, O'. Xoliyorov.O'zbek tilidan universal qo'llanma.T., 2007
5. Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro, 2001
6. Sayfullahyeva R.R. Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H. va boshqa. Hozirgi o'zbek adabiy tili, T., fan va texnologiya, 2010.